

СЛОВОТО НА ЛЕВСКИ И БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

СВЕТЛОЗАР ИГОВ

В националния пантеон на българите, в иконостаса на българските герои Васил Левски заема едно от най-високите, ако не и най-високото място. Свидетелство за това е стихийната непринудена обич, с която народът го обгради още приживе, превръщането на живота и смъртта му в една от най-святите легенди в народната памет.

Дори прозвищата, с които спонтанно бе удостоен от народа, са твърде показателни за народния култ към неговата личност. Още приживе е наречен Левски, т. е. „като лъв“. И то не само заради физическата му сила, заради легендарния му „лъвски“ скок. Лъвът, който вече се е появил като символ на българския народ, като негов хералдически знак, според старинните тълкувания е не просто олицетворение на сила, а символ на духа, на надеждата. Още приживе Левски става образ-символ на българската народна надежда. Не помалко характерно е и другото му прозвище — Апостолът, апостол на свободата.

Още приживе личността му е обвита от легендата. А след смъртта му „певци песни за него пеят“. И то не кои да е певци. А първите певци на нацията.

Първ утвърди чрез поезията култа към Левски първият по висота и значение български поет — Христо Ботев. Още тяхната среща приживе е обвита от някаква особена магична светлина, тази среща в мелницата край Букурещ е един от „звездните мигове“ на нацията, символна духовна прегръдка на двамата най-славни национални герои. За никой друг от съратниците си Ботев не е говорил с такова пророческо преклонение. А когато другарят му, Апостолът на свободата, увисва на бесилото, Ботев изпява последната си, най-горестна песен. Тук самият образ на Левски отсъства като пряко изображение; Левски присъства чрез отсъствието си, чрез дълбоката празнина — не просто в душата на поета — в душата на народа. Тази песен-плач извира от тъмни и архаични глъбини, тя напомня женските ритуални плачове над зейнал гроб.

Другият голям поет на нацията, народният поет, патриархът на българската литература Иван Вазов изпява в своя поетически иконостас на героите на Възраждането „Епопея на забравените“ другата гениална песен за Левски. Тук вече около зейналата в народната душа празнина Вазов с иконографско възхищение и реалистични подробности, нелишени от легендарна стилизация, изписва пряко образа на Левски — такъв, какъвто ще остане навеки незабравим в народната

памет и може би изврял от вече съществуващата народна легенда.

Няма друг български герой, пред когото двамата най-големи поети на нацията да са направили едновременно така дълбок поетически поклон. И няма друг български герой, за когото поети да са изпели своите песни, така слети с народното чувство към героя. Към героя, когото хората от народа „светец го зовяха“, когото единствено и народната, и литературната памет са извисявали до висшата личност от християнската митология — Христос, Спасителя. Не е случайно това, че Вазов нарича бесилото, на което увисна Левски — Голгота, а предателя му сравнява с Юда. (П. Ю. Тодоров е искал да напише пиеса за „българския Христос“ — Левски.)

Но не само личността на Левски стана най-чистата и свята легенда на българския народ. Още приживе и словото му бе станало крилато, думите му попиваха в душите на хората, ставаха висша нравствена повеля за българите, основни максими в нравствения кодекс на борците за свобода, в неписаните скрижали на българския народ.

Кой българин не знае неговото: „Ако спечеля, печеля за цял народ, ако загубя — губя само мене си.“

Или — „Ще имаме едно знаме, на което ще пише „Свята и чиста република“.

Или — „Времето е в нас и ние сме във времето; то нас обръща и ние го обръщаме“.

Тези крилати мисли на Васил Левски са се превърнали не само в автентично свидетелство за неговата нравственост и идеология, отдавна те са станали национално-възпитателни формули на българския народ, формирали са духовно поколения борци и граждани, станали са едва ли не „божните заповеди“ на българската народностна религия.

Някои от тези „крилати мисли“ са съхранени в писмата на Левски до приятели, съратници и комитети, други са част от „наредите“ и други документи, които е създавал за революционната организация, трети са запазени в паметта на съвременници. И още преди да бъдат съхранени в писмено слово — в разказите и спомените на съвременници, в работите на изследователи, в изданията на неговото документално наследство (писма, инструкции, спомени, документи от съда и пр.), те вече са живели в народната памет, предавани от уста на уста, превърнали се наистина в „крилати фрази“.

„Словото му просто“, както го нарича Вазов, наистина е попило в душите на българите, още преди писатели и изследователи да го изложат на книга.

Може би този факт на устно битуване на неговото крилато слово, както и фактът, че Левски не е имал амбиции на книжовник (запазената чернова на негово автобиографично стихотворение, макар и да не отстъпва на опитите на други възрожденски „първи стихотворци“, не е белязана от художествена зрелост, поради което има повече документално-историческа, отколкото литературно-историческа стойност), е лишавал това „крилато слово“ от вниманието на литературните изследователи. Съхраненото слово на Левски наистина е привличало повече внимание като документ за неговата личност и идеология, било е предмет на внимание от страна на историци, социолози, философи (Тодор Павлов например смята, че фразата му „Времето е в нас...“ дава „по народному, т. е. във висша степен образно просто и убедително“ израз „на идеята за единство на обективния и субективен фактор“).

Това отсъствие на чисто литературен интерес към „крилатото сло-

во" на Левски ме накара преди години да напиша статията „Максимите“ на Васил Левски“ (в „Литературен фронт“, бр. 8 от 20. II. 1969 г., също и в книгата „Високо, при извора“, 1974), в която се опитвах да разгледам словесното наследство на Васил Левски от литературна гледна точка и да го ситуирам в историята на българската литература.

Има ли наистина основание да включим името на Васил Левски в българската литература не само като обект на вдъхновение, не само като траен инспиративен образ за творците на българското слово, но и като творец на слово с трайно литературно значение? Самият факт не присъствието на неговото „крилато слово“ в народната памет не просто отговаря утвърдително на този въпрос, но и прави задължително включването на Васил Левски в историята на българското слово, което винаги е било върховен израз на българския дух, огледало на народната съдба, национално упование, безпътната свободна територия на българския дух, дори и когато народът е живял под робство. Ако българското слово винаги е било и българската надежда, няма словото на Левски не е едно от най-ярките художествени възплъщения на тази надежда? Нима то не е „символ-верую“ и на своя създател, и на българския народ в не по-малка степен от Ботевото „символ-верую“?

Трудността да бъде литературно-исторически ситуирано това крилато слово иде не толкова от съмнения в неговата „художественост“, колкото от начина, по който това слово трябва да бъде определено в жанрово отношение, за да бъде включено в българския литературен процес.

Дори без да бъде търсена в него „художественост“, словесното наследство на Васил Левски (на първо място неговите писма, както и други писмени документи, които той е създавал за нуждите на революционната организация — устави, „нареди“) принадлежи към възрожденската българска литература, в която включваме — поради исторически предходния ѝ характер от един тип словесност към друга, поради присъщия ѝ синкретизъм — не само чисто художествени жанрове, каквито в този период са в процес на начално формиране и жанрово конституиране, но и просветителска книжнина, публицистика, ред документални жанрове — писма, спомени, дневници, автобиографии и пр., въобще оня тип слово, който Г. Д. Гачев определи като „публицистична моноформа“. В този смисъл епистолярното и документално наследство на Васил Левски принадлежи естествено на възрожденската българска книжнина, така както ѝ принадлежат „Историята“ на Пансий, „Рибният буквар“ на Берон, „автобиографията“ и дидактичните съчинения на Софроний, „странната“ проза на Г. С. Раковски, публицистиката на Ботев и Каравелов, както ѝ принадлежат възрожденските пътеписи и „автобиографии“ и дори някои научни и просветителски съчинения.

Но вътре в документално-епистолярното наследство на Васил Левски срещаме и отделни места с по-висока словесно-художествена напрегнатост, изрази, които се отделят със своите експресивни функции и нравствени внушения от останалото слово и заживяват самостоятелно като крилати фрази.

Световната история познава много такива крилати фрази, казани съвсем не с претенции за художественост, които паметта на човечеството е обособила и съхранила като своеобразни сентенциозни формули на човешкото себепознание, моралистични рецепти, нравствени повели, остроумни обрати. Така например е останала в паметта на човечеството крилатата фраза, която според Светоний Юлий Цезар е произнесъл,

решавайки се да се обяви против римския сенат: „Жребият е хвърлен (Alea jacta est). Или фразата „О, свещена простота!“ (O, sancta simplicitas), която се приписва на Ян Хус, отправил я към една старица хвърлила съчки в кладата, на която е бил изгарян. Или прочутото „И все пак тя се върти!“ (Erug si tuove), произнесено според легендата от Галилео Галилей, когато бил принуден да се откаже от своето учение. По подобен начин се отделят като своеобразни афористични поанти, добиват смисъл на крилати фрази както слова, изречени по определен житейски повод, така и отделни афористични поанти от художествени творби (много фрази от „От ума си тегли“ на Грибоедов например са станали пословици, също както и „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира“ се е обособило афористично от прочутата балада на Христо Ботев за Хаджи Димитър).

Подобно обособяване на афористични фрази от реалния им житейски и литературен контекст и заживяването им като самостоятелни крилати фрази се е извършвало не само в дълбоката древност, но и в най-ново време. Отделни фрази от защитните речи на революционерите Георги Димитров и Фидел Кастро например заживяха като „крилати мисли“. Преди време в Италия бе присъдена награда за поезия на един гръцки революционер, чиито последни думи в защитната му реч пред съда на фашистката хунта били „Моите думи ще бъдат ваша гробница“.

Ред предсмъртни писма и думи на български революционери от различни исторически периоди също заслужават да бъдат включени в историята на българското слово като своеобразни „заветни жанрове“ тогава, когато като словесна изразителност и нравствена повеля заслужават това.

„Крилатото слово“ на Васил Левски със своето присъствие в паметта на българския народ принадлежи към този тип вторично охудожествена реч, съхранена в паметта на човечеството.

Ще ми се да продължа този започнат преди години размисъл за „крилатото слово“ на Васил Левски в три насоки. Най-напред — за „максимите“ на Васил Левски като жанров синтез на народната пословица и библейската притча. На второ място — като израз на прехода на националното художествено съзнание от фолклор към литература. И на трето място — като своеобразен български моралистичен словесен жанр.

По своята апофтегматична, сентенциозно-лапидарна структура, по образната си и изразна същност „максимите“ на Васил Левски се родят както с народните пословици и поговорки, така и с библейската притча, ако можем да прокараме рязка граница между тези два традиционни жанра, тъй като библейските притчи несъмнено съдържат в себе си фолклорен опит и синтезират древни фолклорни традиции, също както и народните пословици и поговорки често пъти са преработка на библейски източници. И понеже Левски сам е получил своето възпитание от фолклорни и библейски извори, и понеже — с оглед на своята революционна възпитателна и организационна работа в недрата на народа — е трябвало да си служи с достъпни на мнозинството изразни средства — той и органично-несъзнавано, но и напълно съзнателно — е стилизирал своето живо въздействащо слово, както и писмените си текстове (главно писма, инструкции, наредби и пр.) в духа на фолклорната и библейска изразност, в духа на народната поговорка и библейската притча. И неслучайно крилатото му слово започва да функционира именно в този дух сред българския народ, синтезирайки

в своето време две традиционни за народното съзнание изразни форми, като нова кристализация на народната мъдрост.

В този смисъл „максимите“ на Васил Левски изразяват характеристиката за еволюцията на българското художествено съзнание в епохата на Възраждането преход от фолклор към литература и в един по-тесен жанрово-литературен аспект. Сентенциите на Васил Левски и като начин на словесна комуникация, и като художествен израз, и като словесна структура, и като нравствен завет и изстрадана мъдрост, и като средство за национално възпитание и социално въздействие изразяват този характерен за епохата културно-исторически преход.

Наричайки крилатото слово на Васил Левски „максими“, имам предвид преди всичко техния моралистичен характер, тяхното предназначение да изразяват един личен нравствен опит и да бъдат инструмент за национално възпитание. И тъй като обикновено свързваме този жанр с делото на антични мислители и френските моралисти, у които „максимите“ изразяват донейде една друга — съзерцателна житейска нагласа, правомерен е въпросът, — имаме ли право да наречем крилатото слово на Васил Левски — израз на по-друг индивидуален и национален житейски опит — с това жанрово понятие. „Максимите“ наистина — ако имаме предвид такива техни класици като Сенека, Ларошфуко, Монтен, Гьоте и др., — са обикновено култивирани от мислители със съзерцателна нагласа, представители на резигнираната мъдрост на *vita contemplativa*. А Левски е типичен представител не само на една друга национална и културна традиция, на една друга — повече фолклорна, отколкото салонна, — култура, но и на един тип живот, който е пълна противоположност на съзерцателния, представител на една *vita activa*, какъвто е най-често животът на повечето български възрожденски дейци. Ако се вгледаме обаче повнимателно в европейската моралистична традиция на „максимите“, можем да видим, че често дори представителите на резигнираната мъдрост на съзерцателния живот — един Монтен например — са се оттеглили в нея след един доста бурен живот на действието и често пъти изразяват горчивия му опит. А и сред авторите на някои класически максими често виждаме и типични деятели, представители на *vita activa* — от Цезар до Наполеон, като не говорим за някои деятели по жребий и принуда със съзерцателна нагласа — като Марк Аврелий например. Васил Левски следва тази традиция на моралисти от типа на *vita activa*, макар естествено неговият житейски опит и моралистична нагласа да изразяват традициите на една друга обществено-историческа, културно-историческа и цивилизационна среда. Във всеки случай „крилатото слово“ на Васил Левски с всички основания може да бъде представител на една национално-своеобразна българска традиция на „максимите“ като литературен жанр. А като имаме предвид, че и впоследствие, успоредно с типично-литературното диференциране на този жанр (във „Фрагментите“ на един Атанас Далчев например) ще продължи да съществува и едно друго русло на българския морализъм, съхраняващо полуфолклорния-полулитературен начин на функциониране („Словото“ на Илия Бешков), можем да кажем, че „крилатото слово“ на Васил Левски не е завършек на една вековна словесна традиция, а нейно средище, което ще има своите нови литературно-исторически приключения.

А това е традицията на една народностна мъдрост в историческото устояване на българите, в техния порив към национална свобода и социална справедливост, висш образец на който със своя живот и дело бе Апостолът на българската свобода.